

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مطالعات فقهی سیاست

دوفصلنامه علمی - پژوهشی
سال چهارم، شماره هشتم، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

صاحب امتیاز: مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام
مدیر مسئول: آیت الله محمد جواد فاضل لنکرانی
سردبیر: سید جواد حسینی گرگانی

هیئت تحریریه (به ترتیب حروف الفبا):

- ◆ میرتقی حسینی گرگانی (مدرس خارج فقه و اصول حوزه علمیه قم)
- ◆ سید جواد حسینی گرگانی (مدرس سطوح عالی حوزه علمیه قم، دکتری فقه روابط بین الملل)
- ◆ قاسم شبان نیا (دانشیار مؤسسه امام خمینی علیه السلام، دکتری علوم سیاسی)
- ◆ محمد جواد فاضل لنکرانی (مدرس خارج فقه و اصول حوزه علمیه قم)
- ◆ احمد مبلغی (مدرس خارج فقه و اصول حوزه علمیه قم)
- ◆ ابوالقاسم مقیمی حاجی (مدرس خارج فقه و اصول حوزه علمیه قم)
- ◆ محمد جواد نوروزی (استاد مؤسسه امام خمینی علیه السلام)
- ◆ محمد سعید واعظی (مدرس خارج فقه و اصول حوزه علمیه قم)

دبیر اجرایی: حسین حمزه

صفحه آرا: محسن شریفی

مترجمان: سید محمد سجادی (عربی) - جاوید اکبری (انگلیسی)

دبیر تحریریه: محمد قاسمی

طراح جلد: حمیدرضا پورحسین

ویراستار: سید روح الله قافله‌باشی

دوفصلنامه **مطالعات فقهی سیاست** بر اساس نامه شماره ۳۷۷۴ شورای اعطای مجوزها و امتیازهای شورای عالی حوزه‌های علمیه در جلسه مورخ ۱۴۰۳/۳/۲۹ از شماره سوم به رتبه علمی - پژوهشی ارتقاء یافته است.

نشانی: قم، میدان معلم، مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام، معاونت پژوهش، دفتر دوفصلنامه مطالعات فقهی سیاست

تلفن: ۰۲۵ - ۳۷۷۴۹۴۹۴ - ۰۲۵ - دورنگار: ۳۷۷۳۰۵۸۸ - ۰۲۵

چاپ: گله‌ها - قم / قیمت: ۱۲۰ هزار تومان

An Analysis of the Methods of the Noble Prophet (ﷺ) in Managing Political Crises with Emphasis on Qur'ānic Verses

*Ali Rajabzadeh Almalu*¹

*Mojtaba Saburi*²

*Hesam al-Din Khalatbari*³

Abstract

The government of the Noble Prophet(ﷺ) during his prophetic mission faced numerous challenges, including political, social, and economic crises. This article, using a descriptive and analytical method, investigates these crises and attempts to answer the central question of this research—namely, what were the Prophet's methods in managing political crises? To address this question, the article relies on the Noble Qur'ān.

The findings of this study indicate that the Noble Prophet (ﷺ) employed three main strategies in political crisis management: cognitive, emotional, and behavioral methods. In the cognitive approach, the Prophet focused on clarifying religious beliefs and doctrines, raising the political awareness of the people, and exposing political opponents. Emotionally, his kindness and compassion, gentleness and forbearance, forgiveness and pardon, and his admonitions are seen as effective strategies in managing political crises. Finally, in terms of behavioral methods, the Prophet, while adhering to ethical principles and his commitments, engaged in consultation with his companions, joint deliberation, and displayed firmness and decisiveness in his decisions. This combination of methods and approaches allowed the Prophet's government (ﷺ) to maintain notable resilience and stability in the face of crises.

Keywords: crisis management, Noble Prophet(ﷺ), political crisis, cognitive methods, emotional methods, behavioral methods.

1. Assistant Professor and Faculty Member, 'Allāmah Ṭabāṭabā'ī University (ra); aliragabzadeh@atu.ac.ir

2. Ph.D. Student in Islamic Studies Teaching, 'Allāmah Ṭabāṭabā'ī University (ra), and Level-Four Seminary Student in History and Biography of the Noble Prophet, Specialized Center of A'imma al-Aṭḥār ('alayhim al-salām) (Corresponding Author); saboorymojtaba@yahoo.com

3. Associate Professor and Faculty Member, 'Allāmah Ṭabāṭabā'ī University (ra); khalat.hesam@gmail.com

مطالعات فقهیه

دوفصلنامه علمی - پژوهشی
سال چهارم، شماره هشتم (پاییز و زمستان ۱۴۰۳)
تاریخ ارسال: ۱۴۰۳/۰۸/۲۶
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۳

تحلیلی از روش‌های پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در مدیریت بحران‌های سیاسی با تاکید بر آیات قرآن

علی رجب‌زاده آلمالو^۱

مجتبی صبوری^۲

حسام‌الدین خلعتبری^۳

چکیده

حکومت پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در طول دوران رسالت خود با چالش‌های متعددی از جمله بحران‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مواجه بود. این مقاله با استفاده از روش توصیفی و تحلیلی به بررسی این بحران‌ها پرداخته و سعی دارد به سؤال اساسی این پژوهش - یعنی روش‌های پیامبر در مدیریت بحران‌های سیاسی - پاسخ دهد. این مقاله در پاسخ به پرسش مطرح شده، بر قرآن کریم تکیه نموده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ از سه روش اصلی در مدیریت بحران‌های سیاسی بهره برده است: روش‌های شناختی، عاطفی و رفتاری. در روش شناختی، پیامبر اکرم به تبیین باورها و اعتقادات دینی، افزایش آگاهی‌های سیاسی مردم و افشای سیاسی مخالفان اهتمام داشته‌اند. به لحاظ عاطفی، محبت و مهربانی، رفق و مدارا، عفو و گذشت و موعظه‌های آن حضرت به عنوان راهکارهایی مؤثر در مدیریت بحران‌های سیاسی شناخته می‌شود. سرانجام، در زمینه روش‌های رفتاری، پیامبر ضمن پایبندی به اصول اخلاقی و تعهدات خود، با مشورت با صحابه و هم‌مشورتی با آن‌ها و قاطعیت و صلابت در تصمیمات، توانستند بر چالش‌های پیش رو غلبه کنند. این ترکیب از روش‌ها و رویکردها، سبب شد که حکومت پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در مواجهه با بحران‌ها استحکام و پایداری قابل توجهی داشته باشد.

واژگان کلیدی: مدیریت بحران، پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، بحران سیاسی، روش‌های شناختی، روش‌های عاطفی، روش‌های رفتاری.

۱. استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبائی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

۲. دانشجوی دکتری معارف اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و دانش پژوه سطح ۴ تاریخ و سیره پیامبر اعظم

مرکز تخصصی انمه اطهار صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ (نویسنده مسئول)

۳. دانشیار و عضو هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبائی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

مقدمه

بحران‌های سیاسی همواره جزء جدایی‌ناپذیر تاریخ بشری بوده‌اند و مطالعه روش‌های مدیریت این بحران‌ها می‌تواند بینش‌های ارزشمندی برای مدیریت مسائل معاصر ارائه دهد. به همین دلیل نمونه‌ها و الگوهای متعددی همچون الگوی تقدیرگرا، الگوی خوداتکا، الگوی سیستمی له چات، الگوی شش مرحله‌ای لیتل جان، الگوی رسیدگی جامع فینک و الگوی عملیاتی برای مدیریت بحران ارائه شده است (گودزی، ۱۳۸۹ش، ص ۱۳۲-۱۳۵) در این میان، سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به عنوان یکی از بزرگ‌ترین رهبران تاریخی، الگویی تاثیرگذار در مدیریت بحران‌های سیاسی به شمار می‌آید. بی‌تردید حکومت نبوی همانند دیگر حکومت‌ها از بحران‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، نظامی، قومی و... برخوردار بوده است. به نظر می‌رسد بیشترین بحران‌ها در دوران حکومت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بحران‌های سیاسی می‌باشد، بحران‌هایی همانند مبارزه مشرکان با قرآن، تحریک توده مردم برضد رسول خدا، توطئه مشرکان برای قتل پیامبر، محاصره اقتصادی، مصادره اموال مسلمانان هنگام هجرت به مدینه، ایجاد اختلاف و تفرقه بین مسلمانان به خصوص دو طایفه اوس و خزرج و نیز ساختن مسجد ضرار، ایجاد جنگ‌هایی علیه پیامبر مثل غزوه بدر، احد، خندق با همه این مشکلات پیامبر اکرم با مهارت‌های خاصی بحران‌ها را مدیریت کردند و توانستند با توجه به مقتضیات مکان و زمان، از روش‌هایی در مدیریت بحران‌های سیاسی بهره‌برند که می‌توان آن‌ها را به روش‌های شناختی، عاطفی و رفتاری تقسیم کرد. پژوهش حاضر در صدد است با روش توصیفی و تحلیلی درباره روش‌های پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مدیریت بحران‌های سیاسی به سؤالات ذیل پاسخ دهد:

۱. روش‌های شناختی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مدیریت بحران‌های سیاسی کدامند؟
۲. روش‌های عاطفی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مدیریت بحران‌های سیاسی کدامند؟
۳. روش‌های رفتاری پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مدیریت بحران‌های سیاسی کدامند؟

درباره پیشینه این تحقیق تاکنون آثار فراوانی به رشته تحریر درآمده است از جمله؛ کتاب مدیریت بحران در اسلام اثر عبدالوهاب فراتی؛ اصول مدیریت بحران در قرآن کریم با تأکید بر قصص انبیاء اولوالعزم اثر حسین محمدی سیرت، جنبه‌هایی از مدیریت بحران پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله اثر مصباح‌الهدی باقری در مجله اندیشه صادق ش ۳ و ۴ در سال ۱۳۸۷، بررسی تاریخی مدیریت بحران سقیفه؛ الگویی برای بحران‌های جامعه اسلامی اثر وحید وثوقی راد، ولی‌الله

نقی پور، در نشریه تاریخ اسلام در آینه پژوهش شماره ۱ در سال ۱۳۹۸، بررسی نقش پیامبر ﷺ و سامانه اطلاعاتی ایشان در مدیریت بحران‌های دوران حکومت اسلامی اثر داوود جعفری در مجله مدیریت بحران و وضعیت‌های اضطراری شماره ۳۳ در سال ۱۳۹۶، سیره مدیریتی پیامبر اکرم در حوزه انتظام اجتماعی اثر سعید بهشتی و همکاران در مجله انتظام اسلامی شماره ۲ در سال ۱۳۹۵. اما به نظر می‌رسد اگرچه آثار فراوانی درباره مدیریت بحران‌های سیاسی به نگارش در آمده است؛ ولی این تحقیقات به دسته‌بندی راهبردهای متکثر پیامبر نپرداخته‌اند؛ از این رو این پژوهش در صدد است که به صورت جامع نقش روش‌های سه‌گانه؛ شناختی، عاطفی و رفتاری پیامبر اکرم ﷺ در مدیریت‌های سیاسی را با تأکید بر آیات قرآن و با رویکرد توصیفی و تحلیلی مورد بررسی قرار دهد، از این جهت روش‌های طرح شده در این نوشتار بدیع و نو بودن تحقیق را روشن می‌سازد.

۱. مفهوم‌شناسی

۱.۱. مدیریت

درباره واژه «مدیریت» تعاریف متعددی ارائه شده است. در دیدگاه استیفن پی، مدیریت فرایند انجام فعالیت‌ها با کارایی کامل توسط افراد است که شامل وظایف یا فعالیت‌های اولیه برنامه‌ریزی، سازماندهی، رهبری و کنترل است (استیفن پی، ۱۳۹۲ش، ص ۳۶). برخی نیز مدیریت را به معنای به کارگیری مؤثر و کارآمد منابع مادی و انسانی بر مبنای نظام ارزشی پذیرفته شده دانسته‌اند که از طریق برنامه‌ریزی، سازماندهی و بسیج منابع و امکانات، هدایت و کنترل عملیات برای دستیابی به اهداف تعیین شده صورت می‌گیرد (رضایان، ۱۳۷۶ش، ص ۲۵) عده‌ای نیز مدیریت را علم و هنر فرایند استفاده کارآمد و اثربخش منابع انسانی از طریق برنامه‌ریزی، سازماندهی، هدایت و کنترل در محیطی پویا در جهت تحقق اهداف سازمان یا جامعه بر اساس نظام ارزشی می‌دانند (احمدی، ۱۳۸۵ش، ص ۱۷).

اگرچه تلاش برای رسیدن به تعریفی جامع از مدیریت دشوار به نظر می‌رسد اما با توجه به این تعاریف، تعریف این مطالعه از مدیریت را می‌توان به صورت زیر ارائه کرد: مدیریت فرایند استفاده کارآمد و مؤثر از منابع برای دستیابی به اهداف بر اساس نظام ارزشی آن جامعه است.

۱.۲. بحران و بحران سیاسی

واژه انگلیسی بحران Crispin از کلمه یونانی (xpiate krisis) به معنای «تشخیص، تصمیم و بحران» گرفته شده است. واژه بحران ترجمه واژه‌ای می‌باشد که از یک اصطلاح پزشکی یونانی

گرفته شده است که در آن تغییر وضعیت بیمار را بحران می‌نامیدند. «بحران» در پزشکی حالتی است که در آن بدن نامتعادل می‌شود و سلامت انسان به خطر می‌افتد (باقری، ۱۳۸۰، ص ۳) در زبان چینی واژه بحران معادل ترکیبی از دو واژه تهدید و فرصت تعریف شده است (نیکسون، ۱۳۷۰، ص ۱۲). تاکنون هیچ گفتمان یا ادبیات واحدی پیرامون تعریف بحران شکل نگرفته است. این مطلب نیز به دلیل گستره وسیع بحران و سطوح مختلف آن می‌باشد. در واقع مفهوم بحران مشترک لفظی است و بسته به حوزه و موضوعی که در آن به کار می‌رود، معانی و ویژگی‌های متفاوتی دارد و چون گرایش‌ها و بینش‌های افراد در درک و آگاهی آن تأثیر زیادی دارد، بنابراین نمی‌توان یک تعریف جامع و قابل قبول برای همه ارائه داد. از این رو در این پژوهش بحران با این تعریف ارائه می‌گردد: «بحران به وضعیتی غیرمنتظره، ناگهانی و تهدیدکننده گفته می‌شود که در آن زمان تصمیم‌گیری بسیار محدود است و اداره امور به روش‌های معمول قادر به پاسخگویی به نیازها نیست». به عبارت دیگر، «بحران وضعیت غیرعادی است که در آن مشکلات ناگهانی و غیرمنتظره‌ای به وجود می‌آید که نیاز به تصمیم‌گیری فوری دارد و در چنین شرایطی دیگر قواعد، هنجارها و قوانین مرسوم کارساز نیستند». در مواجهه با چنین موقعیتی نمی‌توان مطمئن بود که موقعیت مذکور محدودیت (تهدید) یا فرصت (فرصت) محسوب می‌شود.

۱.۳. مدیریت بحران

مدیریت بحران اصطلاحی است که برای پاسخگویی و مقابله با شرایط بحرانی به کار می‌رود و مقابله با هر بحران، چه در سطح داخلی و چه در سطح خارجی یک دولت یا یک کشور، نیازمند برنامه‌ریزی ویژه‌ای است. فشار عصبی ناشی از قرار گرفتن در یک بحران می‌تواند برای مدیری که آماده کنترل طوفان حوادث نیست فاجعه‌آمیز باشد. رشته مدیریت بحران در سال ۱۹۸۲ به وجود آمد. مسمومیت حاصل از قرص تایلنول در شیکاگو نقطه شروع رشته جدید مدیریت بحران در نظر گرفته می‌شود (ایان میترا، ۱۳۸۸، ص ۴۸).

اصطلاح مدیریت بحران به صورت امروزی آن اولین بار توسط مک فامارو در زمان وقوع درگیری موشکی بین آمریکا و کوبا عنوان گردید. مدیریت بحران علمی است کاربردی که به وسیله مشاهده و تحلیل سیستماتیک بحران‌های گذشته، در جستجوی ابزاری است که از طریق آن از یک سو از وقوع فجایع پیشگیری کند و از سوی دیگر در صورت وقوع، برای بهبود

وضعیت اقدام نماید. برخی مدیریت بحران را نوعی برنامه‌ریزی استراتژیک می‌دانند که از طریق آن محیط‌های داخلی و خارجی بحران مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته، شناخت لازم کسب، سیر استراتژیک پایه‌گذاری و استراتژی‌هایی ایجاد می‌شود که به نخبگان کمک می‌کند تا به اهداف تعیین شده و اقدامات مناسب دست یابند (هریسون و جان، ۱۳۷۸ش، ص ۱۸). عده‌ای دیگر مدیریت بحران را علم و هنر برنامه‌ریزی، سازماندهی، هدایت و رهبری به صورت یکپارچه، جامع و هماهنگ می‌دانند که با استفاده از ابزارهای موجود تلاش می‌کند خطرات ناشی از بحران‌های مختلف را بر اساس مراحل مختلف بحران کنترل نماید (هواتمر و رایک، ۱۳۷۸ش، ص ۵). بر اساس تعریف سازمان ملل، مدیریت بحران عبارت است از سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری مدیریتی و اجرای اقدامات اجرایی به منظور آماده‌سازی، کاهش اثرات مخرب، پاسخگویی و توانایی ترمیم اثرات ناشی از بلایای طبیعی یا انسان ساخت (علمداری، ۱۳۸۹ش، ص ۱۲۷). در یک جمع‌بندی می‌توان گفت: مدیریت بحران را نمی‌توان به مثابه یک علم دقیق یا یک تسکین درد تقلیل داد. مدیریت بحران هنری است که از طریق آن دولتمردان، نخبگان و بازیگران نقش تعیین‌کننده خود را در صحنه ایفا می‌کنند.

۲. بحران‌های دوران پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله

پیامبر اسلام پس از مبعوث شدن به رسالت با تلاش خالصانه و شبانه‌روزی خود، سعی در رساندن توحید به گوش جهانیان داشت و در این مسیر از تمامی روش‌های ممکن برای تبلیغ استفاده می‌کرد. تلاش‌های پیامبر صلی الله علیه و آله در میان عده‌ای مؤثر واقع شد و آنان را به سوی حق کشاند، اما سران گروه‌هایی که اسلام و آموزه‌های حیات‌بخش آن را در تضاد با مصالح و جاه‌طلبی‌های مادی خود می‌دانستند، برای مبارزه با دعوت پیامبر برخاستند و به ایجاد بحران‌های متعدد در مسیر دعوت رسول خدا پرداختند. بنابراین پیامبر، مسلمانان و جامعه نوظهور اسلامی هم در مکه و نیز در مدینه دشمنانی داشتند که مهمترین آنها مشرکان، اهل کتاب و منافقان بودند.

۲.۱. اقدامات بحران‌زای مشرکان در برخورد با پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله

اقدامات مشرکان در مواجهه با دعوت اسلامی، نشان‌دهنده تلاش آن‌ها برای حفظ قدرت و منافع خود بود. آن‌ها با استفاده از روش‌های مختلف سعی کردند اسلام را نابود کنند. این اقدامات نه تنها باعث ایجاد بحران در جامعه مکه شد، بلکه منجر به جنگ‌های خونین و

تلفات فراوان گردید. برخی از این اقدامات چنین است:

۲.۱.۱. آزار و اذیت مسلمانان

مشرکان به آزار و اذیت جسمی و روحی مسلمانان پرداختند تا آن‌ها را از دین اسلام بازگردانند. این اقدامات شامل شکنجه، تحریم اقتصادی و اجتماعی و تهدید به قتل بود (ابن‌هشام، ۱۹۳۶م، ج ۱، ص ۱۸۰-۱۹۰؛ یعقوبی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۳۰-۳۵).

۲.۱.۲. توطئه برای ترور و حذف فیزیکی پیامبر ﷺ

مشرکان پس از ناکامی در روش‌های دیگر، تصمیم گرفتند پیامبر ﷺ را به قتل برسانند. این توطئه با هجرت پیامبر ﷺ به مدینه خنثی شد. طبری به این توطئه و نقش افراد مختلف در آن اشاره کرده است (ر.ک: طبری، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۳۶۰-۳۶۵). همچنین ابن‌هشام شرحی از این توطئه و چگونگی اطلاع پیامبر ﷺ از آن ارائه کرده است (ر.ک: ابن‌هشام، ۱۹۳۶م، ج ۱، ص ۲۲۰-۲۲۵).

۲.۲. اقدامات بحران‌زای یهود

پس از هجرت پیامبر اکرم ﷺ به مدینه برخی از سران یهود، دشمنی خود را با رسول خدا آغاز کردند و با دیدن استقبال پرشور مردم مدینه از پیامبر حسادت کردند و با این‌که اوصاف پیامبر ﷺ را در کتاب‌های خود خوانده بودند اما جز تعداد اندکی از آنان به پیامبر ایمان نیاوردند و با ایجاد بحران‌های متعدد به مبارزه با اسلام و پیامبر اکرم ﷺ پرداختند که می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۲.۲.۱. تفرقه افکنی

یکی از مشکلاتی که پیامبر اکرم ﷺ هنگام ورود به مدینه با آن مواجه بود اختلاف موجود بین دو قبیله اوس و خزرج بود. آن حضرت جهت تثبیت پایه‌های حکومت اسلامی باید این‌گونه دشمنی‌ها و تفرقه‌ها را از بین می‌برد، بنابراین در اولین فرصت بین این دو قبیله اتحاد و برادری به وجود آورد و همین اقدام شایسته حضرت، کینه‌های چندین ساله اوس و خزرج را از بین برد. یهودیان به کارساز بودن عامل وحدت پی برده بودند و به این فکر افتاده بودند که به آتش اختلاف و نفاق دامن بزنند و جنگ‌های صد و بیست ساله اوسیان و خزرجیان را که در سایه ایمان و اسلام و برابری و برادری از بین رفته بود تجدید کنند، تا سرانجام در قوای داخلی

مسلمانان جنگ و خونریزی آغاز گردد و جملگی طعمه آتش جنگ‌های داخلی شوند. خداوند متعال در اشاره به این واقعه چنین می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَطِيعُوا فَرِيقًا مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ﴾ (آل عمران: ۱۰۰)، (ای کسانی که ایمان آورده‌اید اگر از گروهی از اهل کتاب که کارشان نفاق افکنی و شعله‌ور ساختن آتش کینه و عداوت است اطاعت کنید شما را پس از ایمان به کفر باز می‌گردانند).

۲.۲.۲. خیانت و پیمان شکنی

طایفه بنی قینقاع از طوایف قدرتمند یهود بودند که در مدینه و در حد فاصل حره شرقی و غربی زندگی می‌کردند و به زرگری و صنعتگری می‌پرداختند (واقعی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۱۷۹). آنان در زمره کسانی بودند که در امضای عهدنامه یا قرارداد حضور داشتند و متعهد به انجام آن بودند؛ اما این قبیله قصد فتنه‌گری داشتند، از جمله اعمال آنان توهین به یکی از زنان انصار بود که در اثر این ماجرا یک یهودی و یک مسلمان کشته شدند. خداوند در سوره انفال پیامبر را از خیانت آنان مطلع نمود: ﴿وَإِنَّمَا تَخَافَنَ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةٌ فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ﴾ (انفال: ۵۸)، (و هرگاه با ظهور نشانه‌هایی از خیانت گروهی بیم داشته باشی به طور عادلانه به آنها اعلام کن که پیمانشان لغو شده است زیرا خداوند خائنان را دوست نمی‌دارد).

۲.۲.۳. اقدامات بحران‌زای منافقین

۲.۲.۳.۱. ایجاد تفرقه در امت اسلامی

از جمله اقداماتی که منافقان برای ایجاد تفرقه در بین مسلمانان انجام دادند، ساختن مسجد ضرار بود. روزی که پیامبر ﷺ می‌خواست سپاه اسلام را به تبوک حرکت دهد چند نفر نزد پیامبر آمدند و گفتند: ای رسول خدا ما مسجدی ساخته‌ایم و از پیامبر ﷺ خواستند در آنجا نماز بگزارد تا نزد مردم مقدس باشد. پیامبر آن را به بازگشت از تبوک موکول کرد (بحرانی، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۸۴۷)، در این فاصله فرشته وحی بر پیامبر نازل شد و نیت منافقان را از ساختن مسجد آشکار ساخت: ﴿وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضَرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِزْوَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلَيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَىٰ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾ (توبه: ۱۰۷)، (کسانی هستند که مسجدی ساختند برای زیان رساندن و کفر و تفرقه‌افکنی میان مسلمانان و کمین‌گاه برای کسی که از پیش با خدا و پیامبرش مبارزه کرده بود، آن‌ها سوگند یاد می‌کنند که جز نیکی نظری نداشته‌ایم اما خداوند گواهی می‌دهد که آن‌ها دروغگو هستند).

۲.۳.۲. کارشکنی در جنگ

جنگ احزاب از جمله جنگ‌هایی بود که منافقان در آن دست داشتند. در جریان جنگ خندق هنگامی که پیامبر و عده پیروزی و نصرت به مردم می‌دادند منافقان شروع به تهدید مسلمانان و تمسخر سخنان رسول خدا کردند. قرآن به نقش منافقان در این جنگ اشاره کرده است: ﴿وَإِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا وَيَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِنْهُمُ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ وَمَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِنْ يُرِيدُونَ إِلَى قَرَارٍ﴾ (احزاب: ۱۳)، (و به خاطر آوردن زمانی را که گروهی از آنها گفتند: ای اهل یثرب این جا جای توقف نیست به خانه‌های خود بازگردید و گروهی از آنان از پیامبر اجازه بازگشت می‌خواستند و می‌گفتند خانه‌های ما بی حفاظ است. در حالی که بی حفاظ نبوده آن‌ها فقط می‌خواستند فرار کنند).

۳. روش‌های پیامبر اکرم ﷺ در مدیریت بحران‌های سیاسی

پیامبر اکرم ﷺ با بهره‌گیری از آموزه‌های قرآنی، روش‌های مؤثر و کارآمدی را برای مدیریت بحران‌های سیاسی به کار گرفت. از جمله مهم‌ترین این روش‌ها چنین است:

۳.۱. روش‌های شناختی

منظور از روش‌های شناختی، روش‌هایی است که پیامبر اکرم ﷺ به وسیله آن‌ها، آگاهی‌ها و اطلاعات لازم را در مورد مسائل سیاسی و عوامل بحران‌زا به مردم داد تا مردم بتوانند نسبت به اوضاع سیاسی و عوامل بحران‌زا آگاهی و درک بیشتری پیدا کنند (ر.ک: شریفی، ۱۴۰۲، ص ۶). قرآن کریم آیات متعددی در این زمینه دارد که نشان‌دهنده رویکرد پیامبر اکرم در مدیریت بحران‌ها است.

۳.۱.۱. تبیین باورها و اعتقادات دینی

باورها و اعتقادات دینی به تقویت وحدت و همبستگی در جامعه اسلامی کمک می‌کند و به عنوان یک ابزار مؤثر در مواجهه با چالش‌ها و بحران‌ها عمل می‌کند، در همین راستا در آیه دوم سوره مبارکه انفال آمده است: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَّتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾ (انفال: ۲) این آیه نشان می‌دهد که تأکید بر ایمان و توکل به خداوند می‌تواند به تقویت روحیه و استقامت در برابر بحران‌ها کمک کند. پیامبر اسلام ﷺ نیز با تبیین باورها و اعتقادات دینی، توانست جامعه اسلامی را در مواجهه با بحران‌های سیاسی

هدایت کند؛ چنان که در جنگ بدر، پیامبر اکرم ﷺ با تأکید بر ایمان به خدا و توکل بر او، روحیه مسلمانان را تقویت کرد. این تأکید بر توحید و ایمان به خداوند به مسلمانان کمک کرد تا با وجود تعداد و تجهیزات کمتر نسبت به تعداد و تجهیزات دشمن، با اطمینان و استقامت در برابر دشمنان بایستند (ر.ک: ابن کثیر، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۳۲۸).

۳.۱.۲. آگاهی بخشی به مسائل سیاسی

آگاهی بخشی سیاسی مردم با هدف ارتقای سطح آگاهی، درک مشترک، و مشارکت مردم در حل بحران‌ها و ایجاد ثبات اجتماعی به کار گرفته می‌شود. این روش، بر خلاف رویکردهای صرفاً اقتدارگرایانه، بر مشارکت فعال مردم تأکید دارد. خداوند در آیات قرآن خطاب به پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید: ﴿إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ وَ لِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ﴾ (رعد: ۷) (تو فقط بیم‌دهنده‌ای؛ و برای هر گروهی هدایت‌کننده‌ای است) این آیه بر اهمیت تبیین حقایق تأکید می‌کند. بر همین اساس پیامبر اکرم ﷺ در جریان جنگ‌ها و یا بحران‌های سیاسی، با استفاده از خطابه‌ها و گفتگوهای مستقیم، حقایق وضعیت را به مردم منتقل می‌کردند و از گسترش شایعات و اطلاعات غلط جلوگیری می‌نمودند. این عمل باعث کاهش تنش‌ها می‌شد.

پیامبر ﷺ در غزوه تبوک، پیش از آغاز سفر، علی ؓ را به جانشینی خود در مدینه منصوب کرد (ر.ک: مسعودی، بی‌تا، ص ۲۷۰ - ۲۷۱) برخی از منافقان که قصد شورش داشتند، حضور علی ؓ را مانعی برای اجرای نقشه‌های خود می‌دیدند و به همین دلیل شروع به جوسازی علیه او کردند و شایعه کردند که پیامبر از حضور علی ؓ در میان مجاهدان خشنود نیست و به همین دلیل او را با خود نبرده است. این توطئه به حدی مؤثر بود که امام علی ؓ برای خنثی کردن آن در نزد پیامبر رفت و پیامبر جمله‌ای به امیرالمومنین علی ؓ فرمود که طبق آن نسبت علی بن ابی طالب به پیامبر همانند نسبت هارون به موسی است، با این تفاوت که نبوت به حضرت محمد ﷺ ختم شده است (ابن‌شام، ۱۹۳۶م، ج ۴، ص ۱۶۳).

پیامبر اکرم ﷺ همچنین با استفاده از خطبه‌هایی در مناسبت‌های مختلف، وضعیت سیاسی و اجتماعی جامعه، چالش‌ها و تهدیدات پیش رو و راهکارهای مقابله با آن‌ها را برای مردم تبیین می‌کردند؛ به عنوان مثال پیامبر اکرم ﷺ در جریان جنگ احد برای مردم خطبه‌ای ایراد کرد و فرمود: «ای مردم، شما را به آنچه خداوند در کتابش به من سفارش کرده است، یعنی عمل به اطاعت او و دوری از محرماتش، توصیه می‌کنم. سپس فرمود: امروز شما در جایگاهی هستید که همانند شخصی هستید که پاداش و ذخیره‌ای برایش تضمین شده و آن را به یاد آورد

و خود را برای صبر، یقین، جدیت و نشاط آماده کند، زیرا جهاد با دشمن سخت است و سختی‌های زیادی دارد و ایمان نسبت به مؤمنان، مانند سر نسبت به بدن است، اگر سر دچار درد شود، تمام بدن به آن واکنش نشان می‌دهد. والسلام علیکم! (واقعی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۲۲۱).

۳.۱.۳. افشای سیاسی مخالفان و دشمنان

افشاگری در برابر فریب‌های راهبردی دشمنان و مخالفان به روشن‌سازی حقایق و شناخت نیت‌های واقعی مخالفان کمک می‌کند و به مسلمانان اجازه می‌دهد تا با آگاهی و بصیرت بیشتری عمل کنند. آیه ۱۱۹ سوره آل عمران به روشنی به این روش اشاره دارد: ﴿هَا أَنْتُمْ أَوْلَاءُ تُحِبُّونَهُمْ وَ لَا يُحِبُّونَكُمْ وَ تُوْمِنُونَ بِالْكِتَابِ كُلِّهِ وَإِذَا لَقُوكُمْ قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْأَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ قُلْ مُؤْمِنُوا بِغَيْظِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾؛ (شما کسانی هستید که آن‌ها را دوست می‌دارید؛ اما آن‌ها شما را دوست ندارند! در حالی که شما به همه کتاب‌های آسمانی ایمان دارید. هنگامی که شما را ملاقات می‌کنند، می‌گویند: ایمان آورده‌ایم! اما هنگامی که تنها می‌شوند، از شدت خشم بر شما، سرانگشتان خود را به دندان می‌گزند! بگو: با همین خشمی که دارید بمیرید! خدا از درون سینه‌ها آگاه است). «ها أنتم» در این آیه ظاهراً برای تشبیه و آگاهاندن مؤمنین است که فریب منافقین را نخورند و بدانند که آن‌ها از روی مکر و تدلیس با مسلمانان اظهار دوستی و رفاقت می‌کنند و در واقع دشمن مسلمانانند (امین، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۲۳۶).

در سیره پیامبر اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ که بر اساس آیات قرآن شکل می‌گرفت، افشاگری سیاسی به‌عنوان یکی از روش‌های مدیریتی در مواجهه با مخالفان و دشمنان به‌کار گرفته شده است. یکی از بارزترین نمونه‌های افشاگری پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ افشای نقشه منافقان است. عبدالله بن ابی، رهبر منافقین، به‌طور مکرر در صدد تضعیف جامعه اسلامی بود. پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با افشای نقشه‌ها و نیت‌های او و یارانش، مسلمانان را از خطرات احتمالی آگاه کردند (ر.ک: طبرسی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۲۱). این افشاگری‌ها در آیات متعددی از قرآن نیز منعکس شده است، از جمله: ﴿وَمِمَّنْ حَوْلَكُم مِّنَ الْأَعْرَابِ مُنَافِقُونَ وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النَّفَاقِ...﴾ (توبه: ۱۰۱)، ﴿هُمُ الَّذِينَ يَقُولُونَ لَا تَنْفِقُوا عَلَيَّ مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّىٰ يَنْفَضُوا﴾... (منافقون: ۷). همچنین در ماجرای مسجد ضرار که توسط منافقین ساخته شد، بنابر آیه ۱۰۷ سوره توبه، ساخت چنان مسجدی با هدف تفرقه‌افکنی بین مؤمنان، ترویج کفر و ایجاد پایگاه برای منافقین بود (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۹، ص ۳۸۹ - ۳۹۰) و پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با افشای نیت واقعی سازندگان این مسجد، دستور تخریب آن را صادر کردند (ابن‌هشام، ۱۹۳۶، ج ۴، ص ۱۷۳-۱۷۴).

۳.۱.۴. پاسخ به شبهات

شبهه در لغت به معنای شک و تردید است (دهخدا، ۱۳۷۲ش، ج ۲۸، ص ۲۳۰) همچنین به معنای تشابه دو چیز است به گونه‌ای که تشخیص را مشکل یا ناممکن می‌کند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۴۴۳). پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید: «امور سه گونه است: امری که درستی آن برایت روشن شده است، پس از آن پیروی کن، موضوعی که نادرستی آن برایت روشن شده، پس از آن پرهیز و امری که در آن اختلاف است، پس آن را به خدای متعال برگردان» (حرعاملی، بی‌تا، ج ۱۸، ص ۱۱۸).

واژه‌های تشابه، متشابه و مشتبه به ترتیب در آیات ۱۱۸ سوره بقره و ۹۹ سوره انعام استفاده شده است و در مواردی که مخالفان به احکام اسلامی اعتراض می‌کردند، قرآن با ارائه دلایل و حکمت‌های پشت این احکام، به شبهات پاسخ می‌داد. برای مثال، در سوره بقره، آیه ۲۱۶، به شبهات مرتبط با جنگ و جهاد در زمان پیامبر اکرم ﷺ پاسخ می‌دهد: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ وَعَسَىٰ أَن تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ﴾ (جنگ بر شما مقرر شده است، در حالی که برای شما ناخوشایند است و چه بسا چیزی را ناخوش داشته باشید و آن برای شما خیر باشد). این آیه به تبیین مفاهیم جهاد و ضرورت آن، به‌ویژه در شرایط بحرانی و دفاع از دین و جامعه می‌پردازد و به مسلمانان اعلام می‌کند که جنگ و جهاد، برای آن‌ها واجب شده است، هر چند که ممکن است بروز سختی‌ها و دشواری‌های ناشی از آن ناپسند و ناخواسته باشد. معنای «وَهُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ» این است که مسلمانان ممکن است به جنگ و کشته شدن در آن، تمایل و علاقه نداشته باشند و آن را ناخوشایند ببینند، با این حال، آیه تأکید می‌کند که این امر به خیر و نفع آن‌ها است، یعنی ممکن است در پس این عملیات‌ها، منافع و نتایج مثبت و بزرگ‌تری نهفته باشد که در آن زمان قابل درک نیست.

آنچه از آیه بدست می‌آید این است که فقط خدا علم مطلق دارد و همه چیز را می‌داند و انسان جاهل بوده و برای تشخیص خوب و بد نیازمند عقل و نقل موثق است و تنها با تسلیم شدن در برابر هدایت الهی می‌توان به خیر رسید و از بدی دوری کرد (جوادی آملی، ۱۳۸۵ش، ج ۱۰، ص ۵۳۵). یکی از روش‌های کلیدی پیامبر اکرم ﷺ در مدیریت بحران‌های سیاسی نیز پاسخ به شبهات و نقدهایی است که به جامعه اسلامی وارد می‌شد. پیامبر اسلام ﷺ، با تکیه بر آیات قرآن و استدلال‌های عقلانی و منطقی، به طور مؤثر به ابهامات و شبهات مخالفان و حتی درونی‌ترین نقدهایی که به جامعه مسلمانان وارد می‌شد، پاسخ می‌داد. شبهات مختلفی را که در

زمان پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مطرح می‌شدند، می‌توان به موارد زیر دسته‌بندی نمود:

۳.۱.۴.۱. شبهات اعتقادی

از جمله شبهات اعتقادی در زمان پیامبر، مسئله توحید و یگانگی خداوند بود. مشرکان مکه به پرستش بت‌ها عادت داشتند و توحید را نمی‌پذیرفتند. در سوره اخلاص، به صورت مختصر و قاطع، یگانگی خداوند بیان شده است: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ»؛ (بگو او خداوند یکتاست) (توحید: ۱). این آیه به روشنی به شبهات مشرکان پاسخ می‌دهد. مسئله معاد و زندگی پس از مرگ یکی دیگر از موضوعاتی بود که مخالفان به آن شبهه وارد می‌کردند. در سوره یس، آیه‌های ۷۸ و ۷۹، به این شبهه پاسخ داده شده است: «وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ * قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ»؛ (و برای ما مثالی زد و آفرینش خود را فراموش کرد، گفت: چه کسی این استخوان‌ها را زنده می‌کند در حالی که پوسیده‌اند؟ بگو: همان کسی که آن‌ها را نخستین بار آفرید، زنده‌شان می‌کند). و به این ترتیب پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با استناد به آیات قرآن و دلایل عقلی مفاهیم توحید و معاد را تبیین می‌کردند.

۳.۱.۴.۲. شبهات اجتماعی

از جمله شبهات اجتماعی مخالفان نسبت به مقام پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و جایگاه اجتماعی و حقوق ایشان بود. در سوره انبیاء، آیه ۱۰۷، به رسالت جهانی پیامبر اشاره شده است: «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ»؛ (و ما تو را جز رحمتی برای جهانیان نفرستادیم). این آیه نشان‌دهنده هدف و مأموریت پیامبر است و به شبهات درباره نبوت او پاسخ می‌دهد.

۳.۱.۴.۳. شبهات سیاسی

از جمله شبهات سیاسی مخالفان رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ درباره کشته‌شدگان در میدان نبرد به‌ویژه کشته‌شدگان در جهاد، با توجه به سرنوشت ناگوار خود بود. این شبهه می‌توانست به زیر سوال بردن هدف جهاد و مشروعیت و ضرورت آن و ایجاد ناامیدی و تردید در روحیه مجاهدان، منتهی گردد. این مطلب، موضوع آیه ۱۶۹ سوره آل عمران است که می‌فرماید: «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا بَلْ أحياءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ»؛ (البته نپندارید که شهیدان راه خدا مرده‌اند، بلکه زنده‌اند (به حیات ابدی و) در نزد خدا متنعم خواهند بود). این آیه پاسخ محکمی به شبهات دشمنانی بود که می‌گفتند: مسلمانان کشته شده در جنگ‌ها، بی‌فایده مردند.

پیامبر ﷺ با استفاده از این آیه و اعلام وضعیت شهدای اسلام به عنوان «زنده» در پیشگاه خداوند، این شبهه را به طور کامل رد کرد و اعتقاد به زندگی پس از مرگ و پاداش الهی را برای مسلمانان تبیین کرد. استفاده از روش‌های شناختی در مدیریت بحران‌های سیاسی توسط پیامبر اکرم ﷺ، نه تنها به تثبیت اصول اسلامی کمک کرد، بلکه به ایجاد یک فضای امن و اعتماد در جامعه اسلامی انجامید.

۳.۲. روش‌های عاطفی

روش‌های عاطفی روش‌هایی هستند که پیامبر اکرم ﷺ در طی آن‌ها با استفاده از عواطف و تمایلات روحی و روانی، عوامل بحران‌زا را در بحران‌های سیاسی و اجتماعی مهار نمود (ر.ک: شریفی، ۱۴۰۲، ص ۱۶۰) این رویکردها در قرآن کریم به وضوح مشهود است که مهمترین آنها عبارت است از:

۳.۲.۱. محبت و مهربانی با مخالفان

محبت و مهربانی یکی از مؤثرترین روش‌ها در مدیریت بحران‌های سیاسی است. این روش نه تنها در قرآن کریم مورد تأکید قرار گرفته، بلکه در سیره عملی پیامبر ﷺ نیز به وضوح قابل مشاهده است. در سوره آل عمران، آیه ۱۵۹ آمده است: ﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ﴾؛ (پس به سبب رحمتی از جانب خداوند، با آنان نرم‌خو شدی و اگر تندخو و سخت‌دل بودی، از اطرافت پراکنده می‌شدند). این آیه به صراحت بیان می‌کند که نرم‌خویی و رحمت پیامبر، عامل اصلی جذب مردم و جلوگیری از پراکندگی آنان بوده است و در آیه ۱۲۸ سوره توبه آمده است: ﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَّحِيمٌ﴾؛ (قطعاً پیامبری از خودتان به سوی شما آمد که رنج‌های شما بر او گران است و اصرار به هدایت شما دارد و نسبت به مؤمنان، دلسوز و مهربان است). این آیه نیز بر دلسوزی و مهربانی پیامبر نسبت به مؤمنان تأکید دارد (ابن کثیر، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۱۴۲).

سیره پیامبر اکرم ﷺ مملو از نمونه‌هایی است که نشان می‌دهد ایشان در بحران‌های مختلف، با محبت و مهربانی رفتار می‌کردند؛ یکی از مشهورترین مثال‌ها، فتح مکه است. پیامبر ﷺ پس از فتح مکه، با وجود اینکه سال‌ها مورد آزار و اذیت قریش قرار گرفته بود، با محبت و

مهرورزی با آنان رفتار کرد و ضمن عفو عمومی، با دشمنان سابق خود به نرمی رفتار کرد. این عفو بسیار مؤثر بود، به گونه‌ای که بسیاری از قریشیان به اسلام ایمان آوردند. پیامبر ﷺ به اهل مکه فرمود: بروید، شما آزاد هستید (حمیری، ۴۱۳ق، ص ۳۸۴). همچنین در جنگ بدر، پیامبر با اسیران جنگی با مهربانی و احترام رفتار کرد و دستور داد که با آنها به خوبی رفتار شود (واقعی، ۴۰۹ق، ج ۱، ص ۶۵). با بررسی وضعیت اسیران و رفتار خوب با آنها، تحت نظر پیامبر ﷺ، مسلمانان توانستند از تشدید بحران‌ها جلوگیری کنند و با رویکرد مثبت، تأثیرات منفی ناشی از جنگ را کاهش دهند.

۳.۲.۲. رفق و مدارا با مخالفان

«رفق» در لغت به معنای نرمی و ملاحظت و مهربانی است (دهخدا، ۱۳۷۲ش، ج ۲۶، ص ۵۵۹) و «مدارا» نیز به معنای ملاحظت و برخورد نرم آمده است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴، ص ۲۵۵). در اصطلاح نیز رفق و مدارا همان معنای لغوی را دارند. رفق و مدارا، یعنی پرداخت کمترین هزینه برای دفع دشمن و تبدیل دشمن به مخالف و مخالف به موافق. هر چند واژه‌های رفق و مدارا و محبت و مهربانی می‌توانند در کنار یکدیگر به شکل‌گیری روابط سالم و مثبت کمک کنند، اما هر کدام جنبه‌های خاص خود را دارند که به نوعی بیانگر روش‌های متفاوتی در تعاملات انسانی هستند. محبت و مهربانی، به احساسات و رفتارهای دوستانه و نیکو با دیگران اشاره داشته؛ اما رفق و مدارا، بیشتر بر نرم‌خویی و تحمل در برخورد با دیگران تأکید دارند. رفق و مدارا در جایی است که فرد توانایی رفتار خشونت‌آمیز را داشته باشد اما در عین حال از دریچه صلح و مهربانی به مخالفان نزدیک شود و با آنها مدارا کند (ر.ک: شریفی، ۱۴۰۲ش، ص ۱۶۱).

بهره‌گیری از روش‌های عاطفی نظیر رفق و مدارا با مخالفان، نه تنها در قرآن مورد تأکید قرار گرفته‌اند، بلکه در سیره پیامبر ﷺ نیز به وضوح نمایان هستند. آیه ۱۹۹ سوره اعراف خطاب به پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید: «خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ». این آیه پیامبر را به گذشت و امر به نیکویی و رفتار دوستانه با مخالفین دعوت می‌کند، حتی در مواجهه با جاهلان. این دستور قرآن نشان‌دهنده اهمیت رفق و مدارا در مواجهات است.

در زندگی پیامبر اکرم ﷺ نمونه‌های زیادی از رفق و مدارا را می‌توان مشاهده کرد. یکی از این موارد، مدارای رسول خدا ﷺ با طایفه ثقیف است. طایفه ثقیف در طائف، در اوایل امر به دعوت پیامبر بی‌اعتنایی کردند و با بی‌ادبی به او رفتار کردند. با این حال، پیامبر نه تنها آنها را

تحمل کرد، بلکه در زمان فتح مکه نیز بزرگواری نشان داده و برخوردی انتقام‌جویانه با آنان نکرد (ر.ک: ابن‌عبدالبر، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۸۳). در صلح حدیبیه نیز پیامبر ﷺ با مشرکان مکه برخوردی حاکی از مدارا داشت و به شرایطی تن داد که در ظاهر به نفع مکه بود، اما به دلیل اهمیت صلح و جلوگیری از خونریزی، آن‌ها را پذیرفت. این صلح در نهایت زمینه‌ساز فتح مکه و تقویت اسلام شد (ر.ک: طبرسی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، ص ۳۷۸).

۳.۲.۳. عفو و گذشت از مخالفان

عفو و گذشت یکی از ارزشمندترین فضایل اخلاقی به شمار می‌رود که تأثیر شگرفی بر جذب مخالفان و ایجاد اتحاد در جامعه دارد؛ از این رو آیات متعددی در قرآن، پیامبر اکرم ﷺ را به این مسئله فراخوانده است. در آیه ۱۹۹ سوره اعراف خطاب به رسول خدا ﷺ آمده است: ﴿خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾. این آیه پیامبر ﷺ را به گذشت و عفو امر می‌کند و توصیه می‌کند که پیامبر ﷺ از جاهلان رویگردان باشد.

در آیه‌ای دیگر می‌فرماید: ﴿فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ﴾ (ال‌عمران: ۱۳). این آیه که مربوط به مسائل پس از جنگ احد می‌باشد پیامبر ﷺ را موظف به عفو و بخشش صحابه‌اش می‌کند و حتی پس از خطاها و اشتباهات آن‌ها بر مشورت با ایشان تأکید دارد (ر.ک: مکارم، ۱۳۷۴ش، ج ۳، ص ۱۴۱). بر این اساس پیامبر اکرم ﷺ با تأسی به اصول اخلاقی و دستورات قرآنی، روش‌های عاطفی همچون عفو و گذشت را به کار گرفت تا بحران‌های سیاسی را با موفقیت مدیریت کرده و جامعه‌ای یکپارچه و متحد بنا کند. در جریان فتح مکه، ابوسفیان که از سرسخت‌ترین دشمنان پیامبر بود توسط پیامبر بخشیده شد و پیامبر خانه او را فضای امنی برای مردم اعلام کرد (بیهقی، ۱۴۰۵ق، ج ۵، ص ۳۴) این عمل موجب شد که بسیاری از خانواده وی و هم‌پیمانانش اسلام بیاورند.

۳.۲.۴. موعظه و نصیحت

موعظه و نصیحت ابزارهایی قدرتمند برای اصلاح رفتارها و جذب قلوب به شمار می‌روند. قرآن کریم بارها پیامبر ﷺ را به استفاده از این روش‌ها ترغیب کرده است. در آیه ۱۲۵ سوره نحل آمده است: ﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾. این آیه پیامبر ﷺ را به دعوت مردم به راه خدا با استفاده از حکمت و موعظه نیکو فرامی‌خواند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۲، ص ۳۴۵)، بر همین اساس موعظه و نصیحت یکی از ابزارهای مهم و

کارآمد پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در حل و فصل مناقشات و بحران‌ها بوده است. پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با استفاده از موعظه و نصیحت، توانست بسیاری از بحران‌های سیاسی را حل و فصل کرده و جامعه اسلامی را از آسیب‌های ناشی از این بحران‌ها حفظ نماید.

یکی از نمونه‌های بارز استفاده از موعظه و نصیحت در روش مدیریتی پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ماجرای اختلاف بین دو قبیله اوس و خزرج است. این دو قبیله از قدیمی‌ترین و قدرتمندترین قبایل مدینه بودند و اختلاف بین آنها می‌توانست به یک بحران بزرگ سیاسی تبدیل شود. طبق روایت ابن اسحاق، پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ پس از اطلاع از اختلاف بین این دو قبیله، تصمیم گرفت تا آن‌ها را موعظه و نصیحت کند. پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به آنها فرمود: «إِنَّ اللَّهَ جَمَعَكُمْ مِنْ بَعْدِ أَنْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَجَعَلَكُمْ إِخْوَانًا بِالْإِسْلَامِ وَالْفِئَةِ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِحَمْدِ اللَّهِ مُسْلِمِينَ وَأَعِزَّةً وَعَزَّتْكُمْ إِسْلَامُكُمْ»؛ (خداوند شما را پس از آنکه دشمنان یکدیگر بودید، با اسلام برادر یکدیگر قرار داد و بین قلب‌های شما الفت ایجاد کرد و شما را مسلمان و عزیز قرار داد و عزت شما در اسلام است) (ابن اسحاق، ۱۳۸۷ش، ص ۳۴۵). این موعظه و نصیحت پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تأثیر عمیقی بر این دو قبیله گذاشت و آن‌ها را به آشتی و سازش با یکدیگر ترغیب کرد.

۳.۳. روش‌های رفتاری

روش‌های رفتاری روش‌هایی هستند که مستقیماً به رفتار پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با عوامل بحران‌زا می‌پردازند و پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با استفاده از این روش‌ها ضمن تغییر و اصلاح رفتارهای نامناسب، رفتارهای پسندیده‌ای را ایجاد و تثبیت نمود (ر.ک: شریفی، ۱۴۰۲ش، ص ۱۶۴). مهم‌ترین روش‌های رفتاری پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در مدیریت بحران‌های سیاسی عبارتند از:

۳.۳.۱. به‌کارگیری اصول اخلاقی

به‌کارگیری اصول و ارزش‌های اخلاقی از مهم‌ترین روش‌های رفتاری در مدیریت بحران‌های سیاسی است. قرآن کریم در آیات متعددی به این موضوع اشاره دارد. در سوره مائده، آیه ۸ می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، برای خدا قیام کنید و از حق دفاع کنید و به عدالت شهادت دهید، هرچند به زیان خود یا والدین و خویشان شما باشد...». همچنین، در سوره حجرات، آیه ۱۳ می‌فرماید: «ای مردم! ما شما را از یک مرد و یک زن آفریدیم و شما را به اقوام و قبیله‌ها تقسیم کردیم تا یکدیگر را بشناسید. همانا گرمی‌ترین شما نزد خدا، پرهیزگارترین شماست...».

در مدیریت بحران‌های سیاسی، پیامبر اکرم ﷺ از این ارزش‌های اخلاقی برای حل مشکلات و چالش‌ها استفاده می‌کردند. در زمان صلح حدیبیه، پیامبر اکرم ﷺ هنگامی با مشرکان مکه مواجه شد که از ورود ایشان به مکه جلوگیری کردند. پیامبر اکرم ﷺ با استفاده از ارزش‌های اخلاقی، مانند صلح، توانست با مشرکان مکه به توافق برسد و از وقوع جنگ جلوگیری کند (طبری، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۱۲۳). همچنین، در زمان جنگ احد، هنگامی که پیامبر اکرم ﷺ با چالش‌های زیادی مواجه شد، با استفاده از ارزش‌های اخلاقی، مانند شجاعت و پایداری، توانست در این جنگ پیروز گردد (واقعی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۲۳۴).

۳.۳.۲. شورا و مشورت

یکی از روش‌های برجسته پیامبر اکرم ﷺ در مدیریت بحران‌های سیاسی، شورا و مشورت بود. این ویژگی در قرآن کریم مورد تأکید قرار گرفته و در سیره پیامبر ﷺ به صورت عملی نمود یافته است. خداوند در قرآن کریم، مشورت را یکی از ویژگی‌های برجسته جوامع اسلامی و رهبران دانسته و در چندین آیه به آن اشاره می‌نماید، از جمله: ﴿وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ﴾ (شوری: ۳۸)؛ (و کسانی که دعوت پروردگارشان را اجابت کرده و نماز را برپا داشتند و کارشان مشورت در میان آنان است و از آنچه به آنان روزی داده‌ایم، انفاق می‌کنند). این آیه نشان می‌دهد مشورت یکی از ویژگی‌های اساسی جامعه ایمانی است و امور مهم جامعه باید با نظرخواهی و تعامل جمعی پیش برود.

خداوند متعال در آیه‌ای دیگر به پیامبر ﷺ دستور می‌دهد که حتی با وجود ارتباط مستقیم ایشان با وحی، در امور اجتماعی و سیاسی با یاران خود مشورت کند: ﴿وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ﴾ (آل عمران: ۱۵۹)؛ (و در کارها با آنان مشورت کن و چون تصمیم گرفتی بر خدا توکل کن، زیرا خداوند توکل‌کنندگان را دوست دارد)، این آیه نشان‌دهنده اهمیت مشورت در رهبری و مدیریت بحران است. بر همین اساس پیامبر اکرم ﷺ در مدیریت بحران‌های سیاسی، از شورا و مشورت برای حل مشکلات و چالش‌ها استفاده می‌کردند. برای مثال، در زمان جنگ احد، پیامبر اکرم ﷺ با مشورت با اصحاب خود، تصمیم گرفت که در کوه احد مستقر شوند و از آنجا به جنگ با مشرکان مکه بروند (واقعی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۲۳۴). همچنین، در زمان صلح حدیبیه، پیامبر اکرم ﷺ با مشورت با اصحاب خود، تصمیم گرفت که با مشرکان مکه به توافق برسد و از جنگ جلوگیری کند (طبری، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۱۲۳).

۳.۳.۳. پایبندی به تعهدات و قراردادهای

یکی از ویژگی‌های برجسته پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مدیریت بحران‌های سیاسی، پایبندی به تعهدات و قراردادهای بود. این ویژگی نه تنها به عنوان یک اصل اخلاقی و دینی مطرح بود بلکه در مواقع بحرانی و چالش‌های سیاسی، پیامبر صلی الله علیه و آله با رعایت قراردادهای و اصول تعهد و توافقات به موفقیت‌های بسیاری دست یافت. این امر در قرآن کریم نیز مورد تأکید قرار گرفته و در بسیاری از موارد، پیامبر صلی الله علیه و آله به عنوان نمونه‌ای از صداقت و وفاداری به تعهدات دینی و اجتماعی معرفی شده است. خداوند در آیه نخست سوره توبه به مفاد قراردادهایی اشاره دارد که پیامبر صلی الله علیه و آله با برخی قبایل و گروه‌ها بسته بود و همچنین به لزوم پایبندی به این عهد و پیمان‌ها تأکید می‌کند: «بِرَاءةٍ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ». همچنین خداوند در آیه دیگر، قرآن دستور می‌دهد که عهد و پیمان باید به‌طور کامل و دقیق انجام شود و هیچ‌گونه تخلفی از آن مجاز نیست: «وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا»؛ (و همه به عهد خود باید وفا کنید که البته در قیامت) از عهد و پیمان سؤال خواهد شد (اسراء: ۳۴).

یکی از مهم‌ترین نمونه‌های پایبندی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به تعهدات و قراردادهای، پیمان صلح حدیبیه است. در این پیمان که در سال ششم هجری منعقد شد، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با قریش توافق کردند که جنگی در نگیرد و مسلمانان برای انجام حج، سال بعد به مکه بروند. با وجود برخی شرایط ناعادلانه برای مسلمانان، پیامبر صلی الله علیه و آله در آن زمان با صبر و درایت به این قرارداد پایبند بودند (واقعی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۶۱۱-۶۱۲). این امر نه تنها نشان از صداقت و راست‌گویی ایشان داشت بلکه باعث شد که در نهایت بر اساس این پیمان، زمینه برای فتح مکه فراهم گردد.

از دیگر نمونه‌های پایبندی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به تعهدات و قراردادهای سیاسی با یهودیان مدینه است. در دوران اقامت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مدینه، ایشان با قبایل یهودی که در این منطقه زندگی می‌کردند، قراردادهایی تحت عنوان پیمان مدینه به امضاء رساندند. در این قراردادها، حقوق و وظایف هر یک از طرفین به‌طور دقیق تعیین شد و بر لزوم همکاری و تعامل مثبت تأکید شد. پیامبر صلی الله علیه و آله نه تنها به این پیمان‌ها پایبند ماندند بلکه در زمان‌هایی که برخی از قبایل یهودی از این تعهدات تخطی کردند، با قاطعیت و بر اساس اصول عدالت اسلامی برخورد کردند (ر.ک: ابن‌هشام، ۱۹۳۶م، ج ۲، ص ۱۴۷-۱۵۰). پایبندی به این قراردادها در شرایطی که پیامبر صلی الله علیه و آله در حال تأسیس یک جامعه جدید اسلامی در مدینه بودند، نشان‌دهنده هوشمندی ایشان در اداره بحران‌های سیاسی بود و به تثبیت و استحکام موقعیت سیاسی اسلام کمک کرد.

۳.۳.۴. قاطعیت و صلابت

قرآن کریم در کنار تأکید بر رحمت و مودت، در مواردی از برخوردهای قاطعانه در برابر دشمنان دین، انحرافات اجتماعی و سیاسی و کسانی که امنیتی جامعه اسلامی را تهدید می‌کنند، سخن گفته است. این برخوردها ممکن است شامل مجازات، قضاوت‌های سخت یا حتی جنگ‌های دفاعی در شرایط خاص باشد. یکی از آشکارترین مواردی که در قرآن به این مسئله اشاره شده است، آیه ۳۹ سوره انفال است که می‌فرماید: ﴿وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةً وَيَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ﴾؛ (و با آنان بجنگید تا فتنه‌ای باقی نماند و دین کاملاً برای خدا باشد). این آیه بیانگر ضرورت استفاده از قاطعیت در شرایطی است که تهدیدی جدی متوجه دین و مسلمانان باشد. در چنین شرایطی، دفاع از جامعه اسلامی و دفع فتنه، به منزله یک وظیفه دینی است.

بر همین اساس یکی از ویژگی‌های برجسته و شایسته رهبری پیامبر اکرم ﷺ در مواجهه با بحران‌های سیاسی، استفاده از قاطعیت در برخورد با تهدیدات و بحران‌های سیاسی بود. این مفهوم به این معناست که در شرایطی که تهدیدات جدی برای جامعه اسلامی وجود داشت، پیامبر ﷺ از اقدامات سخت و حتی برخوردهای قاطعانه بهره می‌بردند تا امنیت و ثبات جامعه حفظ گردد. این نوع قاطعیت نه بر پایه انگیزه‌های شخصی یا فردی، بلکه به‌طور خاص برای حفظ اصول عدالت، جلوگیری از فساد و انحرافات و حمایت از دینی که پیامبر ﷺ به آن متعهد بودند، به کار می‌رفت.

به عنوان نمونه در جنگ بدر که به عنوان یکی از برجسته‌ترین جنگ‌های دفاعی در تاریخ اسلام مطرح است، پیامبر اکرم ﷺ پس از تعرض قریش به مسلمانان و تهدید امنیت جامعه اسلامی در مدینه، اقدام به مقابله با آنها کردند. این جنگ نه تنها به عنوان یک اقدام دفاعی، بلکه به عنوان یک هشدار به دشمنان اسلام نیز تلقی شد که در صورت تهدید، پیامبر ﷺ و مسلمانان از خشونت بجا و قاطعانه استفاده خواهند کرد (ر.ک: واقدی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۶۶-۶۷).

بی‌تردید قاطعیت و صلابت در سیره سیاسی پیامبر اکرم ﷺ در راستای حفظ امنیت، جلوگیری از فساد و مقابله با تهدیدات داخلی و خارجی به کار گرفته شد. این برخوردها همواره بر اساس اصول عدالت، قاطعیت و حفظ منافع جامعه اسلامی صورت می‌گرفت. پیامبر ﷺ هیچ‌گاه از قاطعیت و صلابت خود به عنوان ابزار شخصی یا برای انتقام‌جویی استفاده نکرد، بلکه این ابزار را در شرایط بحرانی و در راستای حفظ اصول دینی و امنیت جامعه به کار می‌برد. در تمام این موارد، هدف اصلی دفاع از اصول اسلام و جلوگیری از تهدیدات و انحرافات بود.

نتیجه‌گیری

۱. روش‌های پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مدیریت بحران‌های سیاسی را می‌توان به سه روش شناختی، عاطفی و رفتاری تقسیم کرد.
۲. روش‌های شناختی، روش‌هایی است که پیامبر صلی الله علیه و آله به وسیله آن‌ها، آگاهی و اطلاعات لازم را در مورد مسائل و موقعیت‌های سیاسی و عوامل بحران‌زا در اختیار مردم قرار داد تا مردم آگاهی و درک بیشتری از مسائل سیاسی و موقعیت‌ها و عوامل بحران‌زا به دست آورند. تبیین باورها و اعتقادات دینی، آگاهی بخشی به مسائل سیاسی، افشای سیاسی مخالفان و دشمنان و پاسخ به شبهات از مهمترین روش‌های شناختی در روش پیامبر صلی الله علیه و آله در مدیریت بحران‌های سیاسی است.
۳. روش‌های عاطفی، روش‌هایی است که پیامبر صلی الله علیه و آله از عواطف و تمایلات روحی مخالفان برای حل بحران‌های سیاسی استفاده نمود. محبت و مهربانی با مخالفان، رفق و مدارا با مخالفان، عفو و گذشت از مخالفان و موعظه و نصیحت از مهمترین روش‌های عاطفی پیامبر در برخورد با دشمنان و مخالفان است.
۴. روش‌های رفتاری، روش‌هایی هستند که مستقیماً به رفتار پیامبر صلی الله علیه و آله با عوامل بحران‌زا می‌پردازند و پیامبر صلی الله علیه و آله از این روش‌ها برای تغییر و اصلاح رفتارهای نامناسب و ایجاد و تثبیت رفتارهای مطلوب استفاده کرد. به کارگیری اصول اخلاقی و ارزشی، شورا و مشورت، پایبندی به تعهدات و قراردادهای و قاطعیت و صلابت از مهمترین روش‌های رفتاری پیامبر صلی الله علیه و آله در مدیریت بحران‌های سیاسی است.

فهرست منابع

- قرآن کریم.
۱. ابن اسحاق، محمد بن اسحاق، ۱۳۸۷ش، سیره ابن اسحاق، ترجمه: محمد بن اسحاق، تهران: نشر و پژوهش فرزانه روز.
 ۲. ابن اثیر، علی بن ابی کرم، ۱۴۰۸ق، الکامل فی التاریخ. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
 ۳. ابن سعد، محمد بن سعد، ۱۳۷۴ش، طبقات الکبری. ترجمه: محمود مهدوی دامغانی. تهران: نشر و پژوهش فرزانه روز.
 ۴. ابن کثیر، عمادالدین ابوالفداء اسماعیل، ۱۴۱۲ق، تفسیر القرآن العظیم. تحقیق: یوسف عبدالرحمن المرعشلی، بیروت: دار المعرفة للطباعة والنشر والتوزیع.
 ۵. ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ق، لسان العرب. بیروت: دارصادر.
 ۶. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، ۱۴۱۵ق، الاستیعاب فی معرفة الاصحاب. تحقیق علی محمد معوض و عادل احمد عبدالموجود، بیروت: دارالکتب العلمیه.
 ۷. ابن هشام، عبدالملک بن هشام بن ایوب حمیری، ۱۹۳۶م، السیره النبویه. مصر: چاپ مصطفی سقا، ابراهیم ایاری و عبدالحفیظ شلیبی.
 ۸. استیفن پی، رایینز، ۱۳۹۲ش، مبانی مدیریت. ترجمه: محمد علی حمیدرفیعی، سیدمحمد اعرابی، بهروز اسراری ارشاد، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
 ۹. امین، نصرت بیگم، ۱۳۸۹ش، مخزن العرفان در تفسیر قرآن. اصفهان: گلپهار.
 ۱۰. باقری، حسین، ۱۳۸۰ش، مدیریت بحران. تهران: اندیشه.
 ۱۱. بحرانی، سیدهاشم بن سلیمان، ۱۴۱۶ق، البرهان فی تفسیر القرآن. تهران: بنیاد بعثت.
 ۱۲. بلاذری، احمد بن یحیی، ۱۴۱۷ق، انساب الاشراف. بیروت: دارالفکر.
 ۱۳. بلاذری، احمد بن یحیی، ۱۴۱۳ق، فتوح البلدان. لیدن: چاپ دخویه.
 ۱۴. بیهقی، احمد بن الحسین، ۱۴۰۵ق، دلائل النبوة و معرفة احوال صاحب الشریعة. بیروت: دارالکتب العلمیه.
 ۱۵. توماس ای، رابک و جرال دجی، هوتامر، ۱۳۷۸ش، مدیریت بحران. مترجم: رضا پورفردمند، تهران: انتشارات مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی.
 ۱۶. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۵ش، تسنیم. قم: اسرا.
 ۱۷. حر عاملی، محمد بن حسن، بی تا، وسائل الشیعة. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
 ۱۸. حلبی، برهان الدین علی بن ابراهیم، بی تا، سیره الحلویه. بیروت: دارالکتب العلمیه.
 ۱۹. حمیری، عبدالله بن جعفر، ۱۴۱۳ق، قرب الإسناد. قم: مؤسسه آل‌البیت.
 ۲۰. دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۲ش، لغت‌نامه دهخدا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
 ۲۱. راغب اصفهانی، ابوالقاسم الحسین بن محمد، ۱۴۱۲ق، المفردات فی غریب القرآن. بیروت: دار الشامیه.
 ۲۲. رضایان، علی، ۱۳۷۶ش، اصول مدیریت. تهران: سمت.

۲۳. سبحانی، جعفر، ۱۴۱۶ق، البدعة، مفهومها، حدها و آثارها. قم: مؤسسه امام صادق.
۲۴. شریفی، عنایت، ۱۴۰۲ش، پژوهشنامه علوی. سال ۱۴، شماره ۱.
۲۵. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۴۲۱ق، جوامع الجامع. مؤسسة النشر الإسلامی.
۲۶. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۴۱۵ق، مجمع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسة الأعلمی.
۲۷. طباطبائی، سید محمد حسین، ۱۴۱۷ق، المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۸. طبری، محمد بن جریر، ۱۴۰۵ق، تاریخ طبری. ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر.
۲۹. العسقلانی، أحمد بن علی بن حجر أبو الفضل، ۱۳۷۹ش، فتح الباری. بیروت: دارالمعرفة.
۳۰. علمداری، شهرام، ۱۳۸۹ش، الگوها و دیدگاهها در مدیریت بحران. انتشارات بوستان حمید.
۳۱. گودرزی، غلامرضا، ۱۳۸۹، رسانه‌ها و مدیریت بحران. تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۳۲. مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الأطهار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۳. مسعودی، أبو الحسن علی بن الحسین، بی تا، التنبیه و الاشراف. قاهره: دار الصاوی.
۳۴. مکارم شیرازی، ناصر ۱۳۷۴ش، تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الإسلامیة.
۳۵. معین، محمد، بی تا، فرهنگ فارسی. بی جا.
۳۶. میتراف، ایان، ۱۳۸۸ش، رهبری، بحران. مترجم: اسماعیل حسن پور، تهران: انتشارات مرکز پژوهش‌های مدیریت بحران و دفاع غیرنظامی دانشگاه امام حسین علیه السلام.
۳۷. نیکسون، ریچارد، ۱۳۷۰ش، فرصت را از دست ندهید. مترجم: محمود حدادی، تهران: اطلاعات.
۳۸. واقدی، محمد بن عمر، ۱۴۰۹ق، مغازی. ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۳۹. هریسون، جفری و کارون، جان، ۱۳۷۸ش، مدیریت استراتژیک. مترجم: بهروز قاسمی، تهران: انتشارات آبتین.
۴۰. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، ۱۴۱۳ق، تاریخ یعقوبی. بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.